

Rizikové správanie žiakov mladšieho školského veku z pohľadu učiteľov primárneho vzdelávania

Primary school teacher's evaluation of risk behaviour in younger school age

Lucia Pašková¹, Jana Stehlíková¹, Marta Valihorová¹

¹*Katedra Psychológie, Pedagogická fakulta, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica*

Abstrakt

Príspevok sa venuje analýze výskytu rizikového správania u žiakov mladšieho školského veku na základe hodnotenia učiteľov primárneho stupňa základných škôl prostredníctvom Škály rizikového správania žiaka (Mezera et al., 2000). Na základe výskumných zistení štúdia konštatuje prevalenciu agresie u 118 žiakov (z toho 74 chlapcov a 44 dievčat). Bol zistený štatisticky významný rozdiel (na hladine významnosti $\alpha = 0,05$) v premenných asociálne správanie, antisociálne správanie, impulzívne správanie, maladaptívne správanie, negativistické správanie ako aj inklinovanie k problémovej skupine v prospech chlapcov. Štúdia zahŕňa podrobnejšiu analýzu celkového výskytu kategórií rizikového správania žiakov mladšieho školského veku posudzovaných učiteľom, ako aj rodové rozdiely vyskytujúce sa v jednotlivých kategóriách správania a tieto dáva do súvisu so zisteniami iných autorov Verešová & Hušvétyiová, 2005; Čerešník & Gatíal 2014; Siquetra et al., 2010; Trentacosta & Shaw, 2012 a pod.).

Kľúčová slova: rizikové správanie, problémový žiak, mladší školský vek, šikanovanie

Abstract

In the last few years, it was recorded a significant increase of aggression, bullying, intolerance and other forms of inappropriate behaviour in children in primary and secondary schools. Problems at schools which are solved too late, or more often not solved at all, frequently cause not only the masking of these phenomena and thus provide support to aggressors but also the demotivation of teachers, burnout syndrome, dissatisfaction at work and so on. This study is trying to analyse an incidence of problem behaviour pupils in younger school age. Its aim is to present the results of our broadly conceived research which had the goal of ascertaining the opinions of teachers on the characteristics of aggression in younger school-age pupils and the evaluation of risky behaviour of pupils by the primary school teachers.

¹ Korespondenční autor: PaedDr. Lucia Pašková, PhD., Katedra psychológie, Pedagogická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Ružová 13, 974 11 Banská Bystrica
E-mail: lucia.paskova@umb.sk

To get this information, was used a scale of risky behaviour (Mezera et al., 2000). The research sample consisted of 118 younger school-age children in the third and fourth classes and of teachers from the primary schools in the Slovak. It was 74 boys and 44 girls with problems in behaviour. Based on our findings and observation of intersexual differences, it is possible to say that in the research sample, boys achieved higher mean scores in all categories. In the process of verification of statistical significant differences, such differences were indicated in favour of boys in all categories of risky behaviour except that of egocentric behaviour. These findings correspond with those of Verešová (2002), Slovíková (2013) as well as Čerešník and Gatíal (2014), who researched the pubescent population. Statistically significant differences (0.05) in favour of boys were found in the following variables: asocial behaviour, antisocial behaviour, impulsive behaviour, maladaptive behaviour, negativistic behaviour, and inclination to a problem group. The authors acknowledges the limits of their research due to which it is not possible to further categorise and compare the research sample according to the class or the school the pupils attend. Therefore is possible propose that further research should be undertaken with focus on pupils' conduct grade and disciplinary measures (not) imposed on them as well as on the extent of their unexcused lesson absence. The results of research confirmed the necessity to pay the same kind of attention to both boys' and girls' expressions of aggression and do not attribute aggressive behaviour to boys more than to girls.

Keywords: risk behaviour, pupil with problems in behaviour, young school age, aggression

Úvod

K porozumeniu ako aj posudzovaniu školského správania žiakov z pohľadu učiteľov, je potrebné poznanie psychologických ako aj pedagogických zákonitostí. Psychologická orientácia na edukačný proces považuje optimálne prejavy správania za jeden z predpokladov efektívneho vzdelávania, ako aj sprievodný prejav procesu sociálneho učenia v užšom ako aj v širšom zmysle slova. Oblasť pedagogiky, konkrétne pedagogická diagnostika zase považuje diagnostikovanie školského správania, popri hodnotení poznatkov za ďalšiu z dominantných predmetov svojho záujmu. Na základe uvedeného konštatovania Mezeru (2000) je cieľom nasledovnej podkapitoly poukázať na základné charakteristiky sociálnej percepcie učiteľa, jeho pedagogicko-diagnostické možnosti a obmedzenia v kontexte posudzovania školského správania žiakov mladšieho školského veku. V súvislosti so stále častejšie sa prejavujúcou a stupňujúcou agresiou už aj u žiakov mladšieho školského veku v podmienkach školy, budeme uvažovať o ich problémovom, resp. rizikovom správaní voči spolužiakom, učiteľom ako aj agresii voči veciam materiálnej povahy. S ohľadom na špecifiká školskej agresie u žiakov mladšieho školského veku, ktoré sú posudzované učiteľom, uvádzame v úvode faktory ovplyvňujúce presnosť sociálnej percepcie, východiská školského hodnotenie správania žiakov učiteľmi (v zmysle školskej klasifikácie).

Posudzovanie a hodnotenie prejavov správania žiakov mladšieho školského veku je pre učiteľov primárneho vzdelávania činnosťou v edukačnej praxi každodennou, no nie jednoduchou a samozrejmou. Sociálna percepcia, ktorú pravidelne učitelia v edukačnom procese uplatňujú v sebe podľa Baumgartnera (1997) spája vnímanie vonkajších prejavov žiaka a na strane druhej

aj interpretáciu jeho správania. Sociálna percepcia učiteľa je riadená špecifickými zákonitosťami, ktoré sú ďalej podmienené kontextom školskej situácie, schopnosťami i aktuálnym psychickým a fyzickým stavom vnímajúceho, povahou prípadu interpersonálneho správania, vlastnosťami vnímanej osoby, množstvom a poradím informácií a pod. Poznanie faktorov ovplyvňujúcich sociálnu percepciu učiteľov v procese posudzovania školského správania, ako aj rizikového správania žiakov mladšieho školského veku považujeme za významné, nakoľko je dôležité vzhľadom na diagnostické kompetencie učiteľa, uplatňované v edukačnom procese. Prostredníctvom uplatňovania posudzovania a hodnotenia rizikového správania žiaka, učiteľ poskytuje spätnú väzbu žiakovi, rodičom ako aj triednemu kolektívu. Informácie získané prostredníctvom pedagogickej diagnostiky majú významnú hodnotu v súvislosti s poskytovaním prípadnej odbornej starostlivosti žiakovi.

Ukazovateľom výskytu rizikového správania v školskom prostredí je okrem iného aj zníženie stupeň známky zo správania. Slovíková (2013) poukazuje na klesajúcu tendenciu výskytu zníženia známky zo správania na základných školách na Slovensku a uvádza aj zistenia týkajúce sa konkrétneho percentuálneho zastúpenia. Konštatuje, že v roku 2012 malo 16 201 žiakov základných škôl zníženú známku zo správania (3,77 %) z toho bolo 23,07 % žiakov primárneho vzdelávania. Najvyšší podiel znížených známok zo správania zaznamenala v Košickom kraji (6,62 %) a v Banskobystrickom kraji (5,95 %) a najnižší v Trnavskom kraji (1,83 %). Ďalej uvádzame výsledky týkajúce sa primárneho vzdelávania a teda 1. – 4. ročníka základnej školy. Podiel žiakov so zníženou známku zo správania v roku 2012 bol zistení nasledovne: 1. ročník 2,11 %, druhý ročník 1,6 %, tretí ročník 1,73% a štvrtý ročník 2,17%. Na základe uvedených zistení považujeme za žiaduce aspoň okrajovo spomenúť aj aktuálne podmienky týkajúce sa klasifikovania školského správania.

Hodnotenie správania žiaka primárneho vzdelávania je v súčasnosti usmerňované metodickým pokynom č. 22/2011, ktorý taktiež vymedzuje postup pri hodnotení správania žiaka so špecifickými výchovno-vzdelávacími potrebami (poruchami pozornosti a poruchami správania). Správanie žiaka sa podľa uvedeného metodického pokynu hodnotí so zreteľom na jeho vekové osobitosti a to v oblasti udeľovania pochvál a opatrení smerujúcich k posilneniu disciplíny žiakov. Medzi bežné priestupky sa často zaraďuje: zabúdanie učebných pomôcok, zabúdanie žiackej knižky, zabúdanie prezuviek, úboru na telesnú výchovu a pod. Za závažné priestupky je považované: vyrušovanie na hodinách, bezdôvodné opustenie školy, nerespektovanie príkazov vyučujúcich, prepisovanie známok, klamstvo, podvody, používanie mobilných telefónov a iných predmetov ktoré rozptyľujú jeho pozornosť, prípadne ohrozujú zdravie a bezpečnosť ostatných žiakov, ako aj žiaka samého. Najvyšším stupňom závažnosti sú posudzované priestupky ako: šikanovanie žiakov, arogancia, drzosť, fyzické ublíženie, krádež, fajčenie, alkohol drogy, ničenie školského zariadenia.

Prítomnosť konkrétneho kategorizovania priestupkov z nášho pohľadu považujeme za jasné zadefinovanie závažnosti školského správania, ktoré nie je v súlade so školským poriadkom a nebude ďalej tolerované bez zásahu učiteľa. Vzhľadom k množstvu a povahe priestupkov sa v ďalšej charakteristike budeme venovať rizikovému správaniu v podobe školskej agresie, ktorú Mezera et al. (2000) chápe ako „súbor pozorovateľných, spravídla merateľných aktivít a prejavov žiaka, ktoré vedú k ohrozeniu jeho integrity alebo sociálnych vzťahov k širšiemu prostrediu“. Posudzovanie školského správania žiaka je možné realizovať prostredníctvom pozorovania

aktuálneho správania (Kerlinger, 1972), ktoré umožňuje postrehnutie práve prebiehajúcej sociálnej interakcie v triednom kolektíve. Ďalšou možnosťou je typ pozorovania zameraný na zapamätané správanie, ktoré je zaznamenávané do posudzovacej škály a vyžaduje učiteľov odhad a posúdenie minulého, už pozorovaného správania žiakov. V nami realizovanom výskume sme vychádzali z hodnotenia správania žiakov učiteľom, ktoré bolo zaznamenávané do posudzovacej škály (Škála rizikového správania – Mezera, et al., 2000). Oblasť diagnostikovania rizikového správania žiaka prostredníctvom posudzovacích škál je uvedeným autorom hodnotená ako efektívna, v porovnaní s inými diagnostickými metódami, nakoľko zabezpečuje popis a vymedzenie typických a atypických behaviorálnych prejavov. Samotné škálovanie v sebe nesie aj ďalšie pozitíva spojené s prekonaním subjektívneho pohľadu učiteľa pri posudzovaní rizikového správania žiaka. Kerlinger (1972) konštatuje, že ide o cenné nielen diagnostické, ale aj výskumné nástroje, ktoré sú pre pozorovateľov jednoduché a z hľadiska časovej administrácie menej náročné, no majú široký obsah aplikácie.

V súvislosti s konštantnými chybami merania a posudzovania prejavov školského správania, ktoré je centrom nášho záujmu, Mezera et al. (2000) konštatuje, že sa vyskytujú bežné chyby, ktoré sú súčasťou väčšiny dotazníkov alebo subjektívne posudzovacích škál, pričom medzi ne zaraďuje: haló efekt, kognitívny referenčný rámec učiteľa, idiosynkráziu zo strany učiteľa, efekt protiprenosu, sociálne stereotypy zo strany učiteľa, pygmalion efekt. Uvedené chyby je však možné korigovať. Haló efekt je možné eliminovať prostredníctvom prítomnosti viacerých posudzovateľov, ktorí škálu administrujú. Ustálené predstavy učiteľa o obvyklých prejavoch rizikového správania žiaka (zhmotnené v kognitívnom referenčnom rámci), majú za následok učiteľovu perцепciu vychádzajúcu z predchádzajúcich skúseností, čo má za následok výberovosť vo vnímaní. Možnou elimináciou daného nedostatku je uvedenie si učiteľových vlastných postojov súvisiacich s rizikovým správaním žiakov, ďalšie možnosti sa vynárajú v kontexte pedagogickej diagnostiky a v nej aplikovaných diagnostických nástrojov. Idiosynkrázia poukazuje na generalizované správanie žiaka, ktorý je vnímaný ako žiak s problémami, pričom do danej chyby vnímania vstupuje negatívne prijímanie určitých aktuálnych prejavov v správaní ako aj už neaktuálne správanie tretej osoby (rodičia, kamaráti). Jednou z foriem idiosynkrázie je aj protiprenos, do ktorého vstupuje blízke prostredie žiaka, čo má za následok vytváranie pozitívnych alebo negatívnych postojov učiteľa voči samotnému žiakovi so silným emocionálnym nábojom. Sociálne stereotypy (ako ďalšia z možných chýb) voči minoritným skupinám, ako aj voči príslušnosti k určitej skupine výrazne ovplyvňujú sociálnu perцепciu žiaka. Výsledok a kvalitu posudzovania prejavov žiakov v správaní ovplyvňujú aj učiteľove očakávania konkrétneho správania žiaka (pygmalion efekt). Každý prejav narušeného správania je podľa Levčíkovej et al. (2013) potrebné posudzovať komplexne s ohľadom na vývinové obdobie, v ktorom sa u žiaka vyskytuje, taktiež s ohľadom na rodinné zázemie žiaka, ako aj jeho aktuálny zdravotný stav. Neopomenuteľná je aj príčina, ktorá sa z pohľadu situácie môže u jednotlivých žiakov výrazne líšiť.

Metódy

Naším cieľom bolo zistiť výskyt jednotlivých kategórií rizikového správania žiakov mladšieho školského veku a prípadnú existenciu rodových rozdielov.

Metódou slúžiacou na zber výskumných dát bola **Škála rizikového správania žiaka** (Mezera, et al., 2000) - štandardizovaný dotazník slúžiaci na určenie a posúdenie samotného žiaka s rizikovým správaním. Jej autor sa nepýta na príčinnosť – prečo sú niektorí žiaci výrazne problémoví (ubližujú, šikanujú spolužiakov, sú impulzívni, užívajú drogy...), ale prostredníctvom čoho sa takéto prejavy upevňujú. Ide o pochopenie symptomatológie (individuálnych osobnostných charakteristík, a nie etiológie prejavov). Uvedený dotazník umožňuje analyzovať pohľad učiteľa na „rizikového žiaka“. Zameriava sa na diagnostiku výskytu a intenzity mnohých atypických prejavov v oblasti rizikového sociálneho a školského správania, ktoré predisponujú žiakov k poruchám na úrovni drogovej a nedrogovej závislosti a disociality. Pozostáva zo 46 položiek, v rámci ktorých učiteľ hodnotí frekvenciu výskytu jednotlivých foriem problémového správania u konkrétneho žiaka, ktorého sám považuje za „žiaka s rizikovým správaním“ na 7 bodovej stupnici (1 = nikdy – 7 = vždy). Hodnoty jednotlivých položiek vytvárajú hrubé skóre týchto kategórií rizikového správania žiaka:

1. Asociálne správanie a konanie žiaka – správanie, nezodpovedajúce spoločenským zvyklostiam, pravidlám alebo sociálnym normám spoločnosti, skupiny či triedy, v ktorej sa žiak pohybuje. Stále však nedosahuje intenzitu prejavov, ktoré by boli namierené proti tejto skupine ako celku. Žiak s vysokou frekvenciou výskytu týchto prejavov je charakterizovaný ako jednotlivec, ktorý nie je integrovaný do spoločnosti svojich rovesníkov preto, že neprijal jej normy a obyčaje. Bez integrácie následne nedochádza k prenosu sociálnych noriem a bez prijatia noriem nie je plne zavŕšený proces integrácie (HS od 6-42).

2. Antisociálne správanie – sa spája so správaním a konaním jednotlivca, ktoré zámerne alebo vo svojich dôsledkoch poškodzuje spoločnosť a je namierené proti jej hodnotám a pravidlám. Obe uvedené kategórie správania vytvárajú podmienky pre výskyt početných stretov rôzneho druhu a intenzity medzi jednotlivými žiakmi resp. skupinami v triede, so snahou dosiahnuť určité ciele, ktoré smerujú k moci, prerozdeleniu sociálnych rolí a spoločenského statusu v skupine (HS od 8-56).

3. Egocentrické správanie - predstavuje celý komplex prejavov dieťaťa, v ktorých dominuje uspokojenie vlastných potrieb dominujúcich nad potrebami iného typu. U dieťaťa máva väčšinou neškodnú formu upútania pozornosti na vlastnú osobu. V extrémnej podobe sa prejavuje prehnaným sebavedomím, vymáhaním si rešpektu k vlastnej osobe, vnucovaním ostatným žiakom svoje záujmy a predstavy a pod. (HS od 6-42).

4. Impluzívne správanie - správanie manifestujúce sa psychomotorickým nepokojom, zvýšenou dráždivosťou, neprímeranými reakciami, nedostatkom útlmu, sebakontroly, s vnútorným intrapsychickým napätím, emocionálnou nestálosťou, povrchnosťou v konaní žiaka a neúčelne usmerňovanou a neproduktívnou dynamikou správania. Impulzívna reakcia je zdrojom intrapsychických a interpsychických konfliktov a neadekvátnych reakcií (HS od 6-42).

5. Maladaptívne správanie - býva spravidla dôsledkom nedostatočne vytvorených sociálnych spôsobilostí, kompetencií a návykov dieťaťa. Nie je to len dôsledok nevhodných vplyvov okolitého prostredia. Množstvo prejavov je podmienené nedostatkami v oblasti sociálneho učenia, keď sú preferované menej adekvátne formy adaptívneho správania, ktoré síce vedú k cieľu, ale následne bývajú zdrojom rôznych konfliktov, napríklad verbálna agresivita, záškoláctvo a iných. Žiakovi chýba sociálna kompetencia, používanie vhodných sociálnych zručností a spôsobilostí (HS od 12-84).

6. Negativistické správanie - označuje odmietavé reakcie dieťaťa, ktoré sa prejavujú vzdorom a odporom voči činnostiam, ktoré nesúvisia s jeho záujmom, s jeho intrapsychickou motiváciou, alebo odmietavé reakcie voči inštrukcii zo strany učiteľa alebo rodiča. V širšom zmysle slova je negativizmus charakterizovaný tendenciou k negácii aktuálne realizovanej činnosti. Negativistické prejavy v správaní dieťaťa sú veľmi bohaté, počnúc formami pasívneho odporu, nečinnosti, hostilnými prejavmi až po prejavy aktívneho vzdoru, odmietania a únikových reakcií (v škole selektívnym mutizmom alebo mentálnou anorexiou).

Diagnostické rozlíšenie negativizmu a jednoduchej neposlušnosti je často zložité, pretože je späté s výskytom viacerých spoločných prejavov. Pre neposlušnosť nie je charakteristická zámerná či mimovoľná negácia v prejavoch správania, negovanie inštrukcií a pokynov alebo školských aktivít, ku ktorým nie je dieťa z rôznych príčin motivované (HS od 4-28).

7. Inklinovanie k problémovej skupine - predstavuje orientáciu na skupinu, ktorá sa vyznačuje nielen špecifickou orientáciou záujmov a postojov, ale vykazuje aj rad vnútorných neformálnych prvkov, s ktorými sa jej členovia viac-menej identifikujú. V mnohých prípadoch má podobu asociatívnej a neorganizovanej skupiny so živelnou štruktúrou. Výrazné inklinovanie k takto orientovanej skupine predstavuje významný prediktor rizikového správania žiakov v adolescentnom veku (HS od 4-28).

Rizikovní jedinci vykazujú nižšiu výkonnosť nielen v sociálnej oblasti, ale aj oblasti kognitívnej: v pozornosti, v abstraktnom myslení, v neverbálnom usudzovaní, v pamäti.

Dôvodom výberu tohto nástroja bol fakt, že umožňuje včasné odhalenie poruchy správania a jeho výsledky poskytujú informáciu o miere závažnosti narušeného správania, na základe ktorej sú posudzované ďalšie kroky v zmysle konzultácií s odborníkmi (napr. psychológ, liečebný pedagóg, koordinátor prevencie, lekár).

Výskumný soubor

Samotnému zberu výskumných údajov predchádzalo získanie informovaného súhlasu ako riaditeľa základnej školy, tak aj zákonných zástupcov všetkých žiakov zúčastňujúcich sa na výskume. Vzhľadom k zameraniu výskumu na žiakov mladšieho školského veku tvorilo výskumný súbor 316 žiakov 3. a 4. ročníkov základných škôl a 20 učiteľov 1. stupňa ZŠ. Išlo o základné školy v mestách: Myjava, Senica, Námestovo, Banská Bystrica, Dudince, Sebechleby a Veľký Krtíš.

Z pôvodného súboru (N = 334) žiakov, sme pre potrebu poznania špecifik školskej agresie žiakov z pohľadu učiteľov, vyčlenili 118 žiakov, ktorí boli učiteľmi hodnotení ako problémoví (rizikovní). Ostatných 216 žiakov bolo v kategórii bezproblémoví žiaci. Celkový skúmaný súbor žiakov s (problémovým) rizikovým správaním (N=118) tvorilo 74 chlapcov a 44 dievčat spadajúcich do vekovej kategórie 8-12 rokov.

Deskriptívna charakteristika skúmaného súboru v kontexte použitej metodiky

V snahe čo najviac priblížiť charakteristiku jednotlivých premenných a ich rozptyl v našom výberovom súbore uvádzame ich popis prostredníctvom základných štatistických údajov ako aj výsledky testovania normality rozloženia premenných.

Tab. 1 Deskripcia jednotlivých kategórií rizikového správania (N = 118)

Premenná	AM	Mdn	Min	Max	SD
Asociálne správanie	18.86	19	6	38	7.859
Antisociálne správanie	21.41	22	8	45	9.522
Egocentrické správanie	19.09	19	6	40	8.153
Impulzívne správanie	20.41	21	8	37	7.963
Maladaptívne správanie	37.23	37	9	64	14.171
Negativistické správanie	12.31	12	4	24	5.059
Inklinovanie k probl. skupine	14.23	14	4	28	5.808

AM – priemer, Mdn – medián, Min – minimum, Max – maximum, SD – smerodajná odchýlka

Pri pohľade na tabuľku 1 je zrejmé, že z hľadiska sledovaných druhov rizikového správania žiakov, učitelia udávali výrazne častejšie prejavy maladaptívneho správania a relatívne vyrovnané boli prejavy ostatných druhov rizikového správania.

Hrubé skóre v kategóriách asociálne, egocentrické a impulzívne správanie môže nadobúdať hodnoty 6-42, čo znamená, že priemerné skóre má hodnotu 24. V prípade antisociálneho správania je priemer 32, maladaptívneho 48 a negativistického 16.

Naši respondenti, posúdení učiteľom z hľadiska správania ako problémoví, dosahovali vo všetkých sledovaných druhoch rizikového správania podpriemerné hodnoty.

Pri zisťovaní miery rizikového správania v jednotlivých kategóriách sme zistili, že priemerná hodnota celkového rizikového správania žiakov je v našom výskumnom súbore 20,50 čo v porovnaní s normami Mezera (2000), ktorý uvádza priemer 20,91 je rozdiel o 0,4 bodu.

Testovanie normality pomocou Kolmogorov-Smirnového testu preukázalo gausovské rozloženie len v prípade egocentrického, maladaptívneho a negativistického správania. V prípade samostatného testovania v skupine chlapcov a dievčat boli premenné rozložené gausovsky v kategórii asociálneho a antisociálneho správania u dievčat a inklinovania k problémovej skupine u chlapcov, čo nás viedlo k rozhodnutiu, pre testovanie významnosti rodových rozdielov, využiť neparametrické metódy.

Ako znázorňuje tabuľka 2, priemerné hodnoty jednotlivých kategórií rizikového správania u chlapcov a dievčat, kde vo všetkých kategóriách dosahovali vyšší priemer chlapci. Najvýraznejší rozdiel je naznačený v kategórii maladaptívne správanie.

Tab. 2 Rodové rozdiely v jednotlivých premenných rizikového správania žiakov

Premenná	Chlapci		Dievčatá		U-test	p
	AM	SD	AM	SD		
Asociálne správanie	20.51	7.388	13.63	7.492	251.0	0.000
Antisociálne správanie	23.28	9.196	15.47	8.637	261.0	0.000
Egocentrické správanie	19.37	8.068	17.95	8.746	515.0	0.596
Impulzívne správanie	21.72	7.819	16.47	7.162	343.0	0.011
Maladaptívne správanie	39.42	13.958	30.11	13.266	344.0	0.012
Negativistické správanie	12.91	4.703	9.891	5.597	345.0	0.012
Inklinovanie k probl. skupine	15.47	5.512	10.68	5.538	256.0	0.001

AM – priemer, SD – smerodajná odchýlka, U-test – Mann-Whitney U-test, p - sig

Takmer vo všetkých kategóriách rizikového správania sme zistili signifikantné rodové rozdiely, (okrem kategórie egocentrické správanie), pričom priemerné (i mediánové) skóre vo všetkých sledovaných premenných je výrazne vyššie u chlapcov mladšieho školského veku (tabuľka 4) Priemerné skóre všetkých sledovaných kategórií rizikového správania u chlapcov ako aj u dievčat spadá do pásma normy.

Diskusia

Obdobie mladšieho školského veku považujeme z hľadiska vstupu do základnej školy za obdobie náročné, nakoľko sa v súvislosti s adaptovaním na nové edukačné prostredie, ako aj konfrontovanie s didaktickými požiadavkami učiteľa vyskytuje podľa Langmeiera a Krejčířovej (1998) kratšie, či dlhšie trvajúce neprispôsobivé správanie. Ako sme uvádzali v teoretických východiskách neprispôsobivé správanie sa môže premietat' do neschopnosti pokojne sedieť a sústrediť sa na učiteľov výklad učiva bez manipulovania s predmetmi, náročné prispôsobovanie sa normám zakotveným v školskom poriadku. V tomto období je vysoká náročnosť kladená na sebareguláciu žiaka počas vyučovania, ako aj samotnej prípravy na vyučovanie.

Na základe pre nás dostupných zdrojov venujúcich sa problematike rizikového správania žiaka v prostredí školy môžeme konštatovať, že prevažná väčšina výskumných štúdií je zameraná na obdobie puberty a adolescencie (Verešová & Hušvétyiová, 2005; Čerešník & Gatjal, 2014; Smiková & Kopányiová, 2013; Mustagrudič & Marko, 2016; Moore, 2011; Usher & Pajares, 2009; Siqueira, et al., 2010; Trentacosta & Shaw, 2012 a pod.). V Českej republike sa taktiež venuje pozornosť prevažne obdobiu pubescencie (Kohout & Diazová 2009), avšak s ohľadom na dopad rizikové správanie žiakov na učiteľov základných škôl, pričom poskytuje prehľadovú štúdiu agresie v škole vo vzťahu k duševnému zdraviu českých učiteľov, resp. ich profesijnému vyhoreniu. V dokumente mapujúcom výskyt deviantného správania a násilia na školách, žiaľ, absentujú zistenia zo Slovenska. Dozvedáme sa tak o situácii na školách v Anglicku, Česku, Portugalsku a Nemecku. Dopad agresívneho správania žiakov na učiteľa ako aj na celkovú školskú atmosféru ďalej skúmali Řehulka a Řehulková (2001).

Domácich štúdií, ktoré by poskytovali obraz o výskyte agresie u žiakov mladšieho školského veku nie je podľa našich dostupných zistení veľa. Vekovú kategóriu spadajúcu do obdobia mladšieho školského veku sme zaznamenali vo výskumoch Verešová (2002), Matula (2007).

Z pohľadu realizovaných meraní výskytu problémového správania žiakov na Slovensku sa opierame o zistenia Výskumného ústavu detskej psychológie a patopsychológie ako aj Ústavu informácií a prognóz školstva (Matula, 2007), ktorí realizovali kvantitatívne a kvalitatívne mapovanie výskytu rizikového správania žiakov na úrovni základných a stredných škôl. V záverečnej správe konštatujú, že v základných a stredných školách sa vyskytuje 6 - 14% problémových žiakov (t.j. priemerne 3 problémoví žiaci v triede). Z problémových žiakov je 80 % chlapcov a 20% dievčat. Z rizikového správania sa u žiakov vyskytuje negativizmus (32,96%), inklinovanie k problémovej skupine (28,91%), impulzivita (27,37 %), asociálne správanie (20,68%) a antisociálne správanie (19,92%). Celkový výskyt problémového správania na základných školách bol v rokoch 2001 – 2005 v rozpätí 7,10% – 11,31%. Dostupné sú aj informácie týkajúce sa

územného výskytu žiakov s rizikovým správaním. V danom období bolo zaznamenaných 7,10% žiakov v Trenčíne, 11,31% v Košiciach.

Ďalšie výskumné zistenia (Verešová & Hušvétyová, 2005) poukazujú na rizikové správanie dievčat a chlapcov v období puberty. Uvádzame zistenia týkajúce sa vekovej kategórie 10 – 12 rokov, nakoľko ešte vek 10 – 11 rokov spadá do obdobia mladšieho školského veku. Ďalším obdobiam sa z ohľadom na našu výskumnú vzorku nebudeme ďalej venovať. V prípade 10 – 12 ročných chlapcov zaznamenali rizikové správanie v pásme nad normou v štyroch kategóriách, a to: asociálne, antisociálne správanie, maladaptívne správanie, a negativizmus. V prípade dievčat sa maladaptívne správanie, negativizmus a inklinovanie k problémovej skupine nevyskytovalo. U dievčat bol vo väčšej miere zaznamenaný výskyt rizikového správania pod normou, a to vo všetkých typoch rizikového správania. Kategóriu „pod normou“ nie je z pohľadu autoriek ako aj Čápa a Mareša (2001) žiadúce opomenúť, nakoľko práve pasivita, uzavretosť a submisívnosť môžu mať za následok vývin úzkostnej, menej iniciatívnej a kreatívnej osobnosti dieťaťa, čo sa môže odraziť aj na jej vôľovom konaní nereálnom cieľovom smerovaní.

Na základe dostupných výsledkov výskumu (Verešová & Hušvétyová, 2005) autorky uvažovali nad možným identifikovaním rodových rozdielov jednotlivých kategórií rizikového správania ktoré sú pod normou, v norme a nad normou. Najvyššie percentuálne zastúpenie „pod normou“ zaznamenali spomínané autorky u dievčat v kategórii impulzivnosť (84,5%) a „nad normou“ v kategórii egocentrizmus (4,2%). U chlapcov bola z hľadiska najvyššie zaznamenaného výskytu správania sa „pod normou“ zastúpená kategória antisociálne správanie (62,2%) a „nad normou“ to bola kategória asociálne správanie. Dáta týkajúce sa nášho výberového súboru nám však dávajú jednoznačnú odpoveď, nakoľko všetky kategórie boli hodnotené ako v norme, a to u dievčat, rovnako ako aj u chlapcov. Predpokladáme, že to môže byť spôsobené práve vekovou kategóriou, ktorá bola u Verešovej a Hušvétyovej (2005) 10-12 rokov, čo mohlo mať za následok zaznamenania správania nad normou, nakoľko práve vek 12 rokov spadá už do vzdelávania v 6. – 7. ročníku, pre ktoré sú prejavy rizikového správania častejšie a výraznejšie a môžu prerásť do porúch správania. Ako vyplýva z výsledkov výskumu realizovaného Výskumným ústavom detskej psychológie a patopsychológie (Slovíková, 2013), za najproblémovjšie správanie učiteľia považujú negativistické správanie, impulzívne a asociálne správanie žiakov. Na základe porovnávania jednotlivých ročníkov základnej školy zostavili poradie ročníkov, v ktorých vyjadrili percentuálny výskyt porúch správania. Najvyššie percentuálne zastúpenie zaznamenali v 8. ročníku (19,6%), v siedmom ročníku (16,0%) a v deviatom ročníku (12,4). Z hľadiska primárneho vzdelávania bol výskyt v jednotlivých ročníkoch nasledovný: štvrtý ročník (11,1%), prvý ročník (8%), druhý ročník (6,7%) a najnižší výskyt problémového správania zaznamenali u žiakov v treťom ročníku (5,8%). Zistené medzipohlavné rozdiely nasvedčujú vyššiemu výskytu rizikového správania u chlapcov ako u dievčat. Dané zistenia korešpondujú s výsledkami už skôr realizovaného výskumu (Matula, Slovíková & Kopanyová, 2005), ktorí na základe celoslovenskej depistáže zistili nasledovné rozloženie prejavov rizikového správania: negativizmus (32,9%), inklinovanie k problémovej skupine (28,9%), impulzivita (27,4%), asociálne správanie (20,7%) a antisociálne správanie (19,9%). Výskyt rizikového správania chlapcov v porovnaní s dievčatami 4:1, v prospech chlapcov. Opodstatnenie daného výskytu môžeme nájsť v teoretických východiskách, kde konštatujeme, že aj postoje učiteľa k rodovým rolám dievčat a chlapcov sú z hľadiska pozornosti odlišné. Viac pozornosti učiteľia venujú chlapcom, ktorých upozorňujú na nevhodnosť správania a pri komunikácii im vyčleňujú viac času na jeho riešenie v porovnaní s dievčatami (Pipher, 2000).

Na základe zistených výsledkov a sledovania rodových rozdielov môžeme konštatovať, že v našom výskumnom súbore vo všetkých kategóriách dosahovali vyšší priemer chlapci. Na základe overovania štatistickej významnosti rozdielov sa nám okrem kategórie egocentrické správanie preukázali štatisticky významné rozdiely v prospech chlapcov vo všetkých kategóriách rizikového správania, čo je v zhode so zisteniami Verešovej (2002), Slovíkovej (2013) ako aj Čerešníka a Gatiala (2014) ktorí realizovali výskum na populácii pubescentov.

Z výsledkov výskumnej štúdie Čerešníka a Gatiala (2014) vyplýva, že rodové porovnávané správanie (subškála fyzická agresia) chlapcov a dievčat v pubertálnom období je rozdielne v prospech chlapcov. Na základe zistení autori konštatujú, že chlapci produkujú viac fyzickej agresie ako dievčatá. V subškále verbálnej agresie, hnevu a hostilite zaznamenali u chlapcov a dievčat podobné výsledky. Taktiež v oblasti podielu rizikových prejavov správania poukázal na rodové rozdiely, čo potvrdilo fakt, že chlapci produkujú viac rizikového správania ako dievčatá.

V prípade jednotlivých kategórií rizikového správania z hľadiska ich výskytu, sme zistili štatisticky významný rozdiel (na 5% hladine významnosti) v premenných asociálne správanie, antisociálne správanie, impulzívne správanie, maladaptívne správanie, negativistické správanie ako aj inklinovanie k problémovej skupine, v prospech chlapcov. Sme si vedomí limitov, ktoré nám žiaľ neumožnili bližšie kategorizovať a komparovať výskumnú vzorku z hľadiska príslušnosti k ročníku a škole, ktorú navštevujú. Zaujímavé z hľadiska ďalšieho výskumu by bolo zamerať sa aj na zistenie známky zo správania daných respondentov (resp. disciplinárnych opatrení, ktoré boli/neboli daným žiakom udelené), ako aj zistenie počtu neospravedlnených hodín. Za prínosné by sme do budúcnosti z pohľadu učiteľov, ako administrátorov, považovali aj zamerať sa na to, či sú nimi posudzovaní žiaci integrovaní, resp. či patria do kategórie znevýhodnených jednotlivcov, a to v oblasti zdravotnej, ako aj sociálnej. Predpokladáme, že dané konkretizovanie by ozrejnilo špecifiká rizikového správania žiakov nielen z pohľadu ich diagnostikovania, ale aj následného intervenčného pôsobenia.

Poradie prezentovaných kategórií rizikového správania žiakov sme zvolili na základe dominantného správania, ktoré bolo z hľadiska výskytu učiteľmi hodnotené ako najviac sa vyskytujúce, taktiež poukazujeme na odporúčania vytvorené Výskumným ústavom detskej psychológie a patopsychológie (2012), ktorý zostavil inventár intervenčných postupov podľa jednotlivých kategórií rizikového správania.

V kategórii maladaptívne správanie žiaka Verešová (2002) poukazuje na vyššie zastúpenie výskytu u chlapcov, ktorí sa nachádzali nad normou, pričom medzi dievčatami nad normou zaznamenala nulový výskyt. Až 81% dievčat bolo hodnotených pod normou. Zistenie nulového výskytu rizikového správania u dievčat zaznamenala aj v ďalších kategóriách a to v negativistickom správaní, ako aj v inklinovaní k problémovej skupine. V oboch uvedených kategóriách zistila 3,3 % výskyt u chlapcov. Dané zistenie je v súlade s našimi výsledkami (AM u dievčat 30,11; u chlapcov AM = 39, 42). Prejavy maladaptívneho správania sú podľa Mustagrudiča a Markovej (2016) podmienené nedostatkami v oblasti sociálneho učenia a poukazujú na nedostatočné používanie sociálnych zručností a spôsobilostí, čo má za následok, že jednotlivci preferujú neadekvátne formy sociálneho správania. Problematike maladaptívneho správania sa venovali aj Braun, Marková a Nováčková (2014), ktorí považujú výrazne maladaptívneho žiaka za rizikového jednotlivca v triede, ktorý svoje správanie podriaďuje výchovným vplyvom, v ktorých sa vyskytujú vážne nedostatky a teda uvažujú nad socializáciou v rodine, ktorú je možné označiť ako neprimeranú. Ak hovoríme o šikanovaní žiakov, môžeme práve u žiakov maladaptívnych nájsť vyšší výskyt

agresorov, nakoľko ich k tomu predurčujú osobnostné charakteristiky, ktoré sú reprezentované zníženou schopnosťou empatie a súcitu. Intervenčné možnosti sú zastúpené v nácviku sociálnych zručností, nácviku pozitívnych adaptačných stratégií a nácviku sebaapresadzovania.

Asociálne správanie resp. konanie, tak ako ho označuje Medzinárodná klasifikácia chorôb (MKCH-10), ktorá pojednáva aj o problematike porúch správania, spadajúcej pod označenie F 91 - opakované a pretrvávajúce asociálne, agresívne alebo vyzývavé konanie. Môže mať podobu nadmerného bitkárstva, terorizovania, záškoláctva, neposlušnosti, častých a veľkých výbuchov zlosti, túlania sa, útekov z domu, krádeží, poškodzovania majetku, podpaľačstva. Samotné záškoláctvo je v detskej psychiatrii zaradené do asociálnych porúch správania. V súvislosti so záškoláctvom Matula, Slovíková a Kopanyiová, (2014) konštatujú, že zo žiakov odporúčaných do odbornej starostlivosti nemalo ani jednu neospravedlnenú vymeškanú hodinu až 84,99 % žiakov. Porovnanie kategórie asociálne správanie z hľadiska pohlavia a stupňa základnej školy nasvedčuje na pretrvávajúcu prevahu v prejavoch asociálneho správania u chlapcov (24,80 %) v porovnaní s dievčatami (22,27 %) na prvom stupni základnej školy. K minimalizovaniu prejavov asociálneho správania slúži nácvik dodržiavania sociálnych noriem, pozitívne posilňovanie prosociality a nácvik interpersonálnej percepcie.

Z hľadiska zastúpenia antisociálneho správania, identifikovala Verešová (2002) najvyššie percentuálne zastúpenie (7,8%) u chlapcov nad normou, pričom u dievčat zaznamenala len 1,4% výskyt danej kategórie nad normou. Pripomíname, že Mezera, (2000) pri popise správania žiaka uvádza, že žiak berie spolužiakom veci, školské pomôcky, iniciuje negatívne prejavy v triede, manipuluje spolužiakov a zosmiešňuje ich. V zhode s častejším výskytom daného správania u chlapcov sa vyjadrujú aj Matula, Slovíková a Kopanyiová (2013), ktorí uvádzajú, že dané správanie bolo v prejavoch pozorovateľné v 78,50% u dievčat. Na prvom stupni zaznamenali 25,99 % výskyt u žiakov odporúčaných do odbornej starostlivosti. Skúmanie pohlavných rozdielov oblasti antisociálneho správania v kontexte genetického zaťaženia a environmentálnej etiologie nachádzame vo výskume Silbergovej et al. (1994), ktorý zistil že genetika zohráva vo výskyte daného správania väčší význam u chlapcov. Opačné zistenia priniesli Jacobson, Prescott a Kendler (2002), ktorí nezaznamenali z pohľadu etiologie žiadne pohlavné, či rodové špecifiká. Na základe dvojnásobných výsledkov je možné konštatovať, že vzhľadom k etiológii asociálneho správania nie je zodpovedanie otázky podmienenosti pohlavia jednoznačne jasné. Neskôr realizované výskumy Baker a Jacobson (2007) skúmali oblasť nakoľko je dôležitá pre výskyt antisociálneho správania genetika a rod a zistili, že genetika je významnejšia než prostredie rovnako pre chlapcov ako aj pre dievčatá, ktorí vykazujú antisociálne správanie. Štúdia realizovaná v roku 2010 uvádza, že 56% antisociálnych porúch je možné vysvetliť na základe genetického základu. Z hľadiska pohlavia bol ďalej realizovaný výskum (Neumann et al., 2010), týkajúci sa vplyvu pozitívneho rodičovstva na výskyt antisociálneho správania u dievčat a chlapcov, ale už adolescentného veku. Výsledky poukazuje na nižší výskyt antisociálneho správania u dievčat, ktoré sú pod vplyvom podpory a ochrany rodiny. Intervencia v danej kategórii správania by mala na základe zistení smerovať k zvyšovaniu sociálnej senzitivity a sociálnej kompetencie, kultivácii emocionality a podpore sebaopoznania.

Správanie, ktoré je sprevádzané psychomotorickým nepokojom, zvýšenou dráždivosťou, prudkými a neprimeranými prejavmi a nedostatkami kontroly, je často spustené bližšie nešpecifickým podnetom, je označované ako impulzívne správanie. V školskom prostredí môže byť dané správanie prejavované v podobe intrapersonálnych ako aj interpersonálnych konfliktov.

Pri impulzívnom správaní nie je možné opomenúť ADHD, ktoré z hľadiska symptómov vykazuje okrem iných aj prítomnosť impulzivity či sociálnej maladaptácie. Zo záväzného školského dokumentu, ktorým je metodicko – informatívny materiál, týkajúci sa problémového správania žiakov v základnej a strednej škole sa dozvedáme, že problémové správanie – asociálne a antisociálne je považované za prvotne zapríčinené nevhodnými výchovnými vplyvmi. Ak je u žiaka s problémovým správaním diagnostikované aj ADHD, je tento žiak vzdelávaný ako žiak so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami, ktorý sa môže vzdelávať na základe usmernení (týkajúcich sa zmeny rozsahu a kvality výučby) zakotvených v individuálnom vzdelávacom programe. Integrovanie žiaka vyjadruje aj požiadavku spolupráce školy so psychológom alebo liečebným pedagógom, ako aj reedukačné pôsobenie individuálneho resp. skupinového charakteru prostredníctvom Centra pedagogicko-psychologického poradenstva a prevencie. Výskyt impulzívneho správania u žiakov základných škôl z hľadiska častosti výskytu a poskytnutia odbornej starostlivosti zisťovali Matula, Slovíková a Kopanyová (2013). Ich zistenia sú nasledovné: impulzívne správanie bolo vyššie zastúpené u chlapcov (dievčatá dosiahli necelú štvrtinu), z hľadiska stupňov vzdelávania bolo vyššie zastúpené u žiakov na druhom stupni. Intervencia by mala podporovať rozvoj sebaovládania, smerovať k zvládaniu agresívne, rehabilitačný telocvik.

V kategórii negativistické správanie sa naše zistenia zhodujú so zisteniami Matulu, Slovíkovej a Kopányovej (2013), ktorí informujú o negativistickom, impulzívnom a asociálnom správaní s výskytom 80% žiakov v skupine odporúčanej do odbornej starostlivosti, ako najproblémovejšej z pohľadu učiteľov. Táto skupina žiakov bola v roku 2005, rovnako aj 2012 dominantne zastúpená chlapcami, no uvedení autori upozorňujú na zvyšujúci sa podiel dievčat (rok 2005 – 18,0 % , rok 2012 – 23,0 %). Pozitívne podmieňovanie, posilňovanie emocionality ako aj nácvik emocionálneho sebaujadrenia by mali byť prostriedky, ktoré budú využívané v intervenčnom pôsobení pri rizikových žiakoch.

Inklinovanie k problémovej skupine vo výskume z hľadiska výskytu na prvom a druhom stupni zistili (Matula, Slovíková & Kopanyová, 2013) zastúpené v pomere 39,22 % : 60,79 %. Rodová príslušnosť bola aj v danej kategórii zastúpená viac chlapcami (76,61 %), ktorí inklinujú k problémovej skupine častejšie v porovnaní s dievčatami, častý výskyt je u chlapcov 4,34 násobne vyšší). Intervencia nie je ani v prípade danej kategórie neopomenuteľná. Zamerať by sa mala na dynamicky orientovanú skupinovú psychoterapiu a ovplyvňovanie postojov.

Školská agresia – rizikové správanie žiakov mladšieho školského veku je považovaná okrem iného za jav multikauzálny (Lovaš, 1997), ktorý poukazuje na výskyt agresie v súvislosti s osobou, ktorá je vystavená určitým podnetom. Špecifickosť reakcie na podnet je daná konkrétnym naladením osoby, ktorá má predispozíciu konať agresívne. Samotná predispozícia v sebe zahŕňa aktuálny psychický stav, ako aj dlhodobé pôsobiace faktory. Seba-percepcia a následná sebaregulácia správania žiaka by nebola možná bez učiteľovho diagnostického vstupu, ktorý je smerovaný k odhaleniu charakteristík spájajúcich sa nielen so školským, ale aj s rizikovým správaním žiaka.

Závěr

V závere si dovoľíme pár úvah o genderových očakávaníach, ktoré do istej miery vysvetľujú štatisticky významné rozdiely v jednotlivých kategóriách rizikového správania v prospech chlapcov. Ozrejmienie nachádzame v socio-kultúrnych štúdiách, ktoré pojednávajú o konkrétnej predstave chlapca, muža a porovnávajú ho s predstavami podmienenými časovým obdobím. Andersson (2008; in Janošová et al., 2016), Phillips (2007; in Janošová et al., 2016) hovoria o normatívnej maskulinite, ktorá podporuje vznik šikanovania tým, že spája ideál mužskej sily, kontrolu a agresiu.

V nadväznosti na prácu s výsledkami realizovanej diagnostiky sa nám javí ako potrebné poukázať na opodstatnenosť prítomnosti odborníkov priamo na škole, ktorí by vytvárali interdisciplinárny tím. Jeho súčasťou by mali byť školský psychológ, školský špeciálny pedagóg, výchovný poradca a asistent učiteľa. Ďalším obohatením by bol liečebný a sociálny pedagóg.

Literatura

- Baumgartner, F. (1997). Sociálne poznávanie. Výrost, J., Slaměník, I. (Eds.), *Sociální psychologie*. Praha: ISV.
- Braun, R., Marková, D., & Nováčková, J. (2014). *Praktikum školní psychologie*. Praha: Portál. Čáp, J., & Mareš, J. (2001). *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál.
- Čerešník, M., & Gatíal, V. 2014. Rizikové správanie a vybrané osobnostné premenné dospievajúcich v systéme nižšieho sekundárneho vzdelávania. Available at: https://www.researchgate.net/publication/268970229_Rizikove_spravanie_a_vybrane_osobnostne_premenne_dospievajucich_v_systeme_nizsieho_sekundarneho_vzdelavania
- Jacobson, K.C., Prescott, C.A., & Kendler, K.S. (2002). Sex differences in the genetic and environmental influences on the development of antisocial behavior. *Development and psychopathology*, 14, 395 – 416. Available at: http://cnpru.bsd.uchicago.edu/PDFs/Jacobson_2002_DevandPsych_SexDiffs.pdf
- Janošová, P. et al. (2016). *Psychologie školní šikany*. Praha: Grada.
- Kerlinger, F.N. (1972). *Základy výzkumu chování*. Praha: Academia.
- Kohout–Díaz, M. (2009). Deviance and violence in education environments and their development in the Czech republic. *Violences in schools: European trends in research*. Available at: http://www.cndp.fr/tenue-de-classe/fileadmin/user_upload/PDF/international/ijvs/ijvs9_en.pdf
- Langmaier, J., & Krejčířová, D. (1998). *Vývojová psychologie*. Praha: Grada Publishing.
- Levčíková, M., et al. (2013). Žiak s poruchami správania v základnej a strednej škole. Metodicko informatívny materiál MŠ. Available at: https://www.minedu.sk/data/files/2577_mim.pdf
- Lovaš, L. (1997). Agresivita a stratégie správania v náročných situáciách. Lovaš, L. Výrost, J. *Stratégie správania v náročných životných situáciách*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Matula, Š., Slovíková, M., & Kopanyiová, A. (2005). Komplexný poradenský systém prevencie a ovplyvňovania sociálnopatologických javov v školskom prostredí. Available at: www.vudpap-projekt.sk/preview-file/priloha-5-627.pdf
- Matula, Š. (2007). *Koncepcia prevencie sociálno-patologických javov u detí a mládeže v pôsobnosti rezortu MŠ SR na obdobie rokov 2007–2010*. Available at: <http://www.cpppap.sk/data/Koncepcia%20prevencie.pdf>
- Mezera, A., et al. (2000). *Škála rizikového správania*. Bratislava: Psychodiagnostika s.r.o..
- Moore, A. (2011). *The Effects of Parenting Styles on Delinquency*. Available at <http://www.livestrong.com/article/531131-the-effects-of-parenting-styles-on-delinquency/>

- Mustagruďič, A., & Marko, D. (2016). Formy a výskyt rizikového správania u adolescentov z nápravno-výchovného zariadenia. *Humanum*.
Available at: http://www.humanum.org.pl/images/Czasopisma/Humanum_21_2_2016.pdf.
- Neumann, A., Barker, E.D., Koot, H.M., & Maughan, B. (2010). The role of contextual risk, impulsivity, and parental knowledge in the development of adolescent antisocial behavior. Available at: <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/2751361>
- Pipher, M. (2000). Krstenie Ofélie. *Aspekt*, 1/2000.
- Řehulka, E., & Řehulková, O. (2001). Učitelky a učitelé. Řehulka, E., Řehulková, O. Učitelé a zdraví I, II, Brno: PsÚ AV ČR. pp.
- Siqueira, L.S., Scherer, L.C., Reppold, C.T., & Fonseca, R.P. (2010). Hayling Test – applicability in the assessment of executive functions in children. *Psychology&Neuroscience*, 3, pp.
- Silberg, J. et al., (1994). Genetic “Clocks” and “Soft” Events: A Twin Model for Pubertal Development and Other Recalled Sequences of Developmental Milestones, Transitions, or Ages at Onset. Available at: <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1021615228995>.
- Slovíková, M. (2013). Výsledky depistážnych zistení a vývoj ukazovateľov v oblasti problémového správania žiakov v školskom prostredí. Available at: www.vudpap-projekt.sk/preview-file/konferencia-21-22-11-2013-slovikova-225.pdf
- Smiková, E., & Kopányiová, A. (2013). Pedagogické možnosti znižovania agresivity detí v školskom veku. 1. edition. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum.
- Šiserová, Z. (2012). Prevencia a intervencia pri problémoch v správaní u detí v prostredí školy. *Patopsychológia – vznik, vývin*. Bratislava: UK.
- Trentacosta, C.J., & Shaw, D.S. (2012). Preventing early conduct problems and later delinquency. E. Grigorenko (Ed.) *Handbook of Juvenile Forensic Psychology and Psychiatry* New York: Springer.
- Usher, E. L., & Pajares, F. (2009). Sources of Self-Efficacy in Mathematics: A Validation Study. *Contemporary Educational Psychology*, 34, 1.
- Verešová, M. (2002). Mediátory, rizikové faktory užívania drog a efektívnosť prevencie závislosti. *Psychológia pre bezpečný svet*. Bratislava: Stimul, 198-205.
- Verešová, M., & Hušvétyová, J. (2005). Štýly rodinnej výchovy a rizikové správanie dievčat a chlapcov v období puberty. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. 40, 1.